

Az elvarratlan szálak élettana

Néhány évtizede a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen is működik Jövőkutatás Tanszék,¹ ahol azon társadalomtudományi elméleteket és módszereket oktatják, amelyek a *lehetséges*, a *kívánatos* és a *valószínű* „kategóriákra” osztott jövővel, a jövőről szóló mítoszokkal és elképzelésekkel kapcsolatosak. A jövőkutatás ma már a tudomány egyik területe, és bár az ismeretlen jövőre vonatkozó racionális értelmezések hatása és elterjedése jelentősnek mondható, a „hagyományos” jósök szerepköre, az egyetemes, „ősi” divinációs technikák hitele és hitértéke nem igazán csorbult, az ember(iség) jövő iránti kíváncsisága csillapíthatatlan. Napjainkban a tudósok arról vitatkoznak, hogy bekövetkezik-e és mikor az óriásvárosok, a gondolkodó házak és a lebegő autók uralta, ma még vízióknak tetsző korszak?² Az egyház (egy) képviselői arról elmélkednek, hogy az emuláció³ útján egy keresztény emberről „lemásolt” „EM” kereszténynek tekinthető-e? Az „EM” hány példányban és milyen kombinációban sokszorosítható, megkeresztelhető-e stb.?⁴ E „világméretű” kérdések árnyékában törpének és marginálisnak tűnő kérdés a magyarság, és azon belül a moldvai magyarság jövője, még ha az számunkra a legszemélyesebb kérdés is. A kettő (egyetemes – nemzeti; nemzeti – etnikai) nem is választható el egymástól, a társadalomkutatás számára éppen ezért megkerülhetetlen kérdés. A tudósok álláspontja szerint nincs minden veszve, minden nincs elveszve, éspedig a „véletlennek” köszönhetően, ami – az állítások szerint – nem csak a múltat (értsd: a világegyetem keletkezéstörténetét), de a jövőt is meghatározó – ámbár azonosíthatatlan – tényező. A jövőkutatás „nyitott” tudomány, művelői multidiszciplináris módszereket alkalmaznak, különböző tudományágak eredményeinek az összesítése révén fogalmazzák meg megállapításait, és „nyitott” abban a tekintetben is, hogy a jövőről alkotott prognózisait a múltbeli tapasztalatok és a jövőbeni elvárások összevetésével és összehangolásával alakítja ki. A jövőkutatás az „alkalmazott tudományok” sorát bővíti,⁵ eredményeivel a „jó döntések” meghozatalához kíván hozzájárulni vagy éppenséggel adott cselekedetek következményeire rámutatni.

Az előbbiekből látható, hogy a jövő „vallatása” sőt: befolyásolása nem a jósdák és jósök mágikus tevékenysége, de nem is egyéni vagy társadalmi, nemzetpolitikai ügyködés, hanem tudományos ténykedés is, mi több: önálló diszciplína. A jövőről való gondolkodás legális (kutatói) tevékenység. Ennek tudatában és ezek után, térjünk vissza a jelenbe, a szakirodalomban immáron szállóigévé vált: a történelemben egyedülállóan „szerencsétlen sorsú népcsoport”,⁶ a moldvai magyar közösség állapotához. A jelenről lesz tehát szó és csak érintőlegesen a jövőről, néhány kérdést megfogalmazva egy-egy múltban megesett, a jövőre kiható és/vagy azt meghatározó esemény felvillantása révén.

A legfrissebb elemzések tükrében a moldvai magyarság *etnikai* megmaradásának az esélyeit illetően a *lehetséges*, a *valószínű* és a *kívánatos* jövő, valamint mindezek beláthatatlan

---

¹ Az intézmény 2015 óta a Gazdaságföldrajz, Geoökonómia és Fenntartható Fejlődés Intézet keretében működik.

² Flessner 2017.

³ Az emuláció informatikai szakkifejezés, az az eljárás, amellyel egy program vagy hardver részegység egy másik működését utánozza.

⁴ Lásd pl. Martí 2018.

⁵ Azaz olyan tudomány, amelynek vizsgálati eredményei között a gyakorlatban hasznosítható elemek is találhatóak.

⁶ Az idézet a következő mondatból került kiemelésre: „Nincs a történelemben a csángókhöz fogható szerencsétlen sorsú népcsoport, amely a középkortól a napjainkig oly kitartóan könyörgött volna a világi és egyházi hatóságokhoz az anyanyelvű hitélet lehetőségéért”. Diószegi 2010. 107.

tárháza egyaránt befutónak tűnik, ám mindez – ahogyan alább látni fogjuk – inkább aggodalomra semmit reményre ad okot, és cseppet sem pusztán „nemzetügyi” szempontból.

Csinta Samu egyik, 2003-ban írt cikkében a következőket fogalmazza meg a „csángó szülők” a magyar nyelv oktatásának a bevezetése terén tanúsított magatartása kapcsán: „Megbicsaklik az emberben a hit. Nem is annyira a csángókérdés ügyének nemessége kérdőjeleződik meg, hanem az, hogy szerencsések-e a mostoha sorsú népcsoportnak a magyar nemzet kebelére való mai visszatérítési kísérletek. Mert hiába utasítja el a bíróság jogerősen a bákói tanfelügyelőség kifogásait, s válik pillanatnyilag támadhatatlanná a csángóság és a magyar nyelv magánházaknál tartott randevúja, ha az egyik fél koránt sincs meggyőződve a találka halaszthatatlanságáról. (...) A moldvai magyarság egy része nem a magyar nyelvű oktatás iránti vágy olthatatlanságának jegyében kel-fekszik. (...) A jelek szerint az anyanyelv művelése számukra nem belső késztetésből fakadó gyönyörű kötelesség, a kérdés napirenden tartása inkább életüket megkeserítő nyűg, amelyért nem hajlandók meghozni a páriaság áldozatát”.⁷ Ha mindehhez hozzátesszük a legújabb, az identitásra vonatkozó felmérések eredményeit, azt látjuk, nem pusztán az oktatás igénylése, de az identitás terén sem különb a helyzet, a moldvai magyar katolikusok magyar nemzethez való viszonyulását illetően.

Tánczos Vilmos népszámlálási biztosként részt vett a romániai népszámláláson a moldvai falvakban. Tapasztalatait a 2011-ben kiadott tanulmánykötetében foglalta össze. Számos fontos megállapítása közül itt most a moldvai magyarok *nemzeti ideológiákhoz* való viszonyának a kérdését érintő észrevételeit emelem ki. A szerző leszögezi, hogy téves az az állítás miszerint a moldvai csángó etnikai közösség egészének az önazonosságát kizárólag az ún. *prenacionális* identitás jellemzi lévén, hogy mind a román, mind pedig a magyar nemzeti gondolat már a 19. században „behatolt” Moldvába, igaz ugyan, hogy a teljes társadalmat egyik eszmeiség sem hatotta át.⁸ Egyetértünk a szerzővel akkor is, amikor azt hangsúlyozza, hogy miután ezek a fogalmak „csak a modern ideológiai mezőben értelmezhetők”, fontos figyelembe venni azt is, hogy az egyénhez melyik ideológia jutott el, milyen mértékben és mértékig azonosult azzal, végül azt is, hogy az egyén került-e konfliktusba a nemzeti ideológiák miatt?⁹ Tánczos felmérései szerint „a magukat minden tekintetben romának vallók” a magyarul beszélők körében is többséget alkottak, a jelenség egyik lehetséges magyarázat a magyar nyelv romlása, amely, mint tudjuk „nem spontán nyelvi folyamat”, hanem „erőszakos nyelvi asszimiláció” következménye. Az önmagukat romának vallók nem feltétlenül beszélnek a román nyelvet, a felmérésben résztvevő egyetemi hallgatók tapasztalatai szerint „el kellett nekik magyarul is mondani, hogy mit akarnak tőlük, (...) ennek ellenére nagyon sokan romának tartották magukat”.¹⁰ Ami a magyar polgári nemzettudatot illeti, Tánczos szerint bár jelen van, a magukat magyarnak vallók száma „nagyon kevés”. Jelentéktelennek, és moldvai környezetben hatástalannak tartja a szerző azt a Magyarországon fogant, „eszményítő ideológiát” is, amely a „csángó kultúra és nyelv archaikus, »ősi magyar« jellegére és magas esztétikai minőségére hivatkozva idealizálja ezt a kultúrát”, ami a közösség magyar nemzeti kultúrába való integrálását is segíteni hivatott.¹¹ A román és a magyar nemzeti identitás/„jövő” mellett Tánczos egy harmadik önazonosságforma nyomairól is beszámol, és pedig „a fiatal csángó értelmiség körében” megjelenő „új csángó öntudatról”,

---

⁷ Csinta 2003.

⁸ Tánczos 2011. 266–267.

⁹ Tánczos példaként felidéri egyebek mellett a lészpediek esetét, akik „az 1960-ban bezárt magyar iskola, magyar miséért folytatott harc kudarca és az ezekkel járó személyes meghurcoltatások, tragédiák olyan kudarcélményt jelentettek az egész közösség számára, amelynek következtében a falu 1990 után sem nagyon akart hallani »a magyar útról«. Pusztinában előbbiekkal ellentétes folyamatok zajlottak le. Tánczos 2011. 267.

¹⁰ Tánczos 2011. 269. Számomra egészen világos, hogy ebben a konkrét esetben/helyzetben, a magukat romának vallók egyszerűen román állampolgárságukat vallották meg, függetlenül attól, hogy a kérdés pontosan/konkrétabban mire vonatkozott.

¹¹ Tánczos 2011. 270.

amely egy sajátos posztnacionális közösségfelfogást rejt magában, az érintettek nem magyarként és/vagy románként, hanem *csángó*ként határozzák meg magukat. Ezt a „román anyanyelvű” és „csángó nemzetiségű” (most még) szűk réteget többnyire a külföldön/Nyugaton dolgozó fiatalok köre alkotja.¹² A legaktuálisabb kérdés Tánzos szerint az, hogy az ún. prenacionális identitásszerkezetet mi fogja követni, felváltani. A szerző mind a magyar, mind pedig a román nemzeti integrációt problematikusnak tartja, előbbit a napjainkban világszinten éppen megkérdőjelezett és bomlásnak indult, „repedező” nemzeti identitások (véltető) eltűnése miatt, utóbbit pedig azért, mert a csángók „román” identitása „nem szerves és természetes képződmény”.¹³ Valóban nagy kérdés, hogy hol lesz a helye és egyáltalán, rész-e lesz-e a születőben lévő „új csángó identitásnak” az (etnikai) eredet, a múlt, a felmenők anyanyelve stb.; csángónak nevezhető-e majdan a magyar anyanyelvű, katolikus vallású székely szülőktől származó, Moldvában született, román anyanyelvű és identitású ortodox vallású személy, és ha igen, mit érthetünk ebben az esetben a „csángó” kifejezés alatt? A problémát hagyjuk meg a jövőkutatóknak és a jövőbeni kutatóknak.

Az ide kívánczoló kérdés az, hogy vajon a „csángó identitás” mennyiben szerves és természetes képződmény?¹⁴ Sőt, az identitást megalapozó csángó kifejezés kanonizálása mennyire volt indokolt és milyen hatással volt a moldvai magyar és székely közösségek (identitásának az) *elcsángósodására*? Ha igaz, amit a nyelvészek állítanak, hogy ti. „nem nyelvünk olyan, mint mi, hanem mi vagyunk olyanok, mint a nyelvünk”,¹⁵ akkor felmerülhet-e a gyanúja annak, hogy a nyelv és az identitás elcsángósodása között ok-okozati összefüggés lehet?¹⁶ Balázs Géza egyik tanulmányában idézi Fábry Zoltánt, aki a nyelv funkciója kapcsán a következőket fogalmazta meg: a nyelv „egy nép életének legfontosabb szerve: ideghálózata. Ha itt bénulás áll be, megérzi az egész szervezet. Népet nyelvében és nyelvével fel lehet emelni, amikből logikusan következik, hogy nyelve megbénításával ki is lehet semmizni”.¹⁷ Csángókutatók, és a moldvai magyarokról szóló szakirodalmat ismerők körében aligha szükséges bizonygatni ezeknek a kérdésnek a létjogosultságát, mint ahogyan azt is látni kell, hogy ideológiai, kényelmi, vagy egyéb okokból kifolyólag a fogalom körüli problémák tabusítása lezártnak tűnik, a kifejezés tetszőlegesen használat.¹⁸ Végül, bár ugyancsak szükségtelen, egy mondat erejéig emlékeztessünk arra is, hogy a román állam megalakulását megelőző időkben készült (egyházi) statisztikában, a katolikusok által készített feljegyzésekben, a tőlük származó vallomásokban (egyedül) a *magyar*

---

¹² Tánzos 2011. 265.

¹³ Tánzos 2011. 272.

¹⁴ Meglehetősen tanulságos és a „csángóság” jelenségkörére nézve analóg példának kínálkozik Baracsi Erzsébet, a magyarság történelme kapcsán írt megállapítása, hogy ti.: „A kétszáz éves nemzeti nyomorúságban a magyarság szem előtt vesztette célját és útját, s ezzel a nemzet erőtlenné vált. Először jellemünk irányította a történelmünket, később a történelem a jellemünket” Baracsi 2013. 21.

¹⁵ Balázs 2005. 83

¹⁶ Péntek János a következőket írja: „Kétségtelen, hogy miközben a magyar szakirodalom újra és újra visszatér a *csángó* szó etimológiájára, annak nem tulajdonít különösebb jelentőséget, hogy egy külső, a népcsoport számára sértő megnevezést fogad el, és használ. Ez ellen a szakmai diskurzusban belső elutasítás nem nyilvánulhatott meg, mivel a közösségnek a legújabb időkig nem volt saját értelmisége. Ez és annak kívülről való hangoztatása, hogy „korcs”, „nem tiszta” nyelvet beszélnek, bizonyára folyamatosan gyengítette a moldvaiak magyarságtudatát, és a folyamatos, többnyire az ő érdekükben folyó diskurzus magát a *csángó* megnevezést is részben elfogadottá tette. A szakmai, értelmiségi diskurzusnak ez a kettősége egészen nyilvánvaló és ellentmondásos: előbb már-már elfogadhatóvá tette számukra a sértő megnevezést, most pedig annak az igazolása történik, hogy a *csángók* mégis *magyarok*, és hogy a nyelvük *magyar*”. Péntek 2013.

¹⁷ Balázs 2005. 82. Talán túlzásnak tűnhet egy népcsoport asszimilációját, egy magyar népcsoport „eltűnését” összefüggésbe hozni bizonyos fogalmak (mellék)hatásaival, a kérdés megfontolása nem volna haszontalan. A csángó kifejezéshez hasonlóan a szórvány, sőt a hagyományörzés fogalma is igen problematikusnak tűnik.

¹⁸ E sorok írója rendkívül nagy jelentőségűnek tartja Péter János a csángó fogalom tárgykörben írt tanulmányait, melyekben a szerző éppen az itt említett problémákra is kitér. Lásd pl.: Péntek 2013.; 2014.

nemzetiség/önmeghatározás kategóriával találkozunk.¹⁹ A második világháború alatt, *nemzeti indíttatásból* önként,²⁰ vagy a felmerült és/vagy hamisan terjesztett (élet)veszély előli menekülési szándékkal Magyarországra települt több mint ezer moldvai magyar „*hazaköltözött*”, nemzetiségi jogon nyert befogadást és állampolgárságot, majd mintegy ráadás gyanánt, immár Baranyában megkaptam a csángó bélyeget is.²¹ A kifejezés ugyanis az 1950-es, '60-as évekig a moldvai magyar közösségekben ismeretlen volt, de legalábbis nem használták, és egységes, általánosan elfogadott népnévnek ma sem tekinthető. Olybá tűnik, sőt, ez is köztudott: a jelenség²² a 20. század képződménye, és kibontakozására Moldván kívül került sor. Hogy ez egy tudatos vagy véletlenszerűen zajló folyamat következménye, avagy sem, hogy a fogalom esetleges, elszórt használatának összeérése a véletlen műve, avagy sem stb. magam nem tudom. Az bizonyosnak tűnik, hogy valamilyen oknál fogva, egyre preferáltabbá válik a csángó kifejezés használata, amit – szükség esetén, mintegy annak megfejtése, feloldása céljából – kísér (olykor) a magyar szó. A fogalmak hol egymástól különböző tartalmak jelölésére használtak egymás mellett, hol pedig egymás szinonimáiként. Ez a körülmény azonban csak a Moldva határain kívül élők számára nem okozott zavart, ellentmondásosságát, a moldvai magyar közösségekben '89 előtt egy-egy személy identitásában, majd később általános, kollektív szinten vezetett (komoly) elbizonytalanodáshoz. Nézzünk meg közelebbről egy, a fenti folyamatot illusztráló példát!

Az eset ismertetését megelőzően, szögezzük le: nem csak Lakatos Demeter, de a magyar művelődéstörténet egésze elismeréssel tartozik Dzsida Jenőnek azért, hogy figyelemre méltatta, majd versírásra biztatta a szabófalvi költőt. Az alábbi történet felidézése tehát nem a benne szereplők és tetteik megítélése, pusztán a körülmények bemutatása céljából történik. A helyzet összetettségét szem előtt tartva, az események felvázolását Lakatos Demeter költői pályájának az elejével kezdjük. Széfeddin Sefket bey 1941-ben megjelent kötetében a következőket olvassuk erről: „Lakatos egy nap nem tudva ellenállni a nagyváros csábításának, Bukarestbe utazik, egy csomó román verssel a tarsolyában. Az egyik bukaresti nagy lap ifjúsági verspályázatot hirdet, Lakatos is pályázik és első díjat nyer. Egyszeriben felfigyelnek a különleges adottságú román költőre és versengve közlik írásait. Legelől jár ebben is a Cuvăntul, mely a „román Villon”, a csavargó-költő felfedezésének dicsőségét magának tudja. De felfigyel rá Cuza professzor is, az antiszemita politikus, a nagy román hazafi és a csángóföldi nemzeti propaganda céljaira használja fel Lakatost. Propagandaverseket írat vele az Albina című nagy román néplapba és korteskörútakra küldi a Csángóföldre. Lakatos Demeter, akiben a román iskola és a gyors bukaresti sikerek elhomályosították a faji öntudatot kortes-politikát csinál Cuzának és ezenközben is állandóan írogat Bukarestnek, úgyhogy neve lassan belerögződik a köztudatba és a népi költők legelső sorában jelölik ki helyét. (...) Egy nap aztán magyar nyomtatott vers, Reményik Sándor egyik verse kerül a csángó ifjú kezébe (...) és fölsajog benne az eltemetett, elhomályosított magyar érzés. Megszökik munkaadói elől, hazatér a fájdalmas sorsú szülőföldre és magyarul kezd írni magyar verset ősi csángó nyelvén.”²³ Lakatos Demeter a bukaresti Universul napilap tudósítójaként 1935-ben Kolozsváron tartózkodott, ahol – mások mellett – Dzsida Jenő költővel is találkozott. Az eseményről a következőket jegyezte fel: „Mikor me(g) mutatom Zida Enűnek [Dzsida Jenőnek] és megkérte, mi ez Demeter? Aszt montom egy magyar vers; de nagyot nevetet; aszt monta, ha montom lenne, hogy angol vers; meg hitte lenne! de csak magyar nem, de aszt mondta, mighis a legelső csángú vers a világon”. A szóban forgó, Falevelek hulladoznak det fű a szél című verset Dzsida a Keleti Újságban közölte, az alábbi

¹⁹ A moldvai katolikus magyarok 19. századi magyar identitásáról lásd pl.: Iancu 2012.

²⁰ Erről lásd: Jankó 2018.

²¹ Lásd: Jankó 2018.; Vincze 2004.

²² Tehát nem a csángó kifejezésről, hanem a jelenségről, ti.: az elcsángósítás- majd az elcsángósodásról van szó.

²³ Sefket 1941. 211–212.

ajánló szavak kíséretében: „Mintha nem is Lakatos Demeter első magyar verse volna, hanem az egész világon az első magyar vers. A *Halotti beszéd* és a *Königsbergi töredék* helyesírására, ódon hangzására emlékeztető sorok ezek, sok helyen szinte drámai erejűek a maguk különös, fülünknek idegen, népies archaizmusában”.²⁴ Lakatos Demeter nem „csángó-hangulatú” és nyelvezetű magyar verseket is mutatott Dsidának, aki ezek láttán a következőket tanácsolta a szabófalvi poétának: „Demeter, maga hagyja a másféle verset, azt mások is tudnak írni. Maga csak írjon csángó verseket. Azokat csak maga tudja.”²⁵ A Keleti Újságban a világ „első magyar vers”-ének nevezett vers írójának, amit szerzője is „magyar versek” nevezett, Dsida azt javasolja tehát, hogy „csángó verset” írjon. Amikor Dsida „csángó vers” írására buzdítja Lakatost, kétségkívül a szabófalvi archaikus magyar nyelvjárás használatát javasolja a számára, és az is világos, hogy ezzel nem „a csángó szépirodalmat” kívánta megalapítani és útjára bocsátani, hanem a magyar irodalmat „kiegészíteni” illetőleg gazdagítani. Lakatos Demeter, aki, mint korábban láttuk a román irodalomból önként kivonult, a magyar irodalomban befogadást, és/ám/de *kijelölt* helyet kapott, amit – költői ambícióiról nem tudván lemondani – el is fogadott. A hivatalos/akadémiai és normatív írásbeliségtől, a literatúrától távol, rejtőzve kibontakozó „csángó írásbeliség” kapcsán helytálló Kós Károly megállapítása, aki úgy fogalmazott, hogy az: „nem iskolai tanításra, felső vagy külső példákra, impulzusokra, hatásokra alakult [ki], hanem belső szükség hozta létre és a kényszerű izoláltság, magára utaltság alakította sajátosan »csángóvá«”.²⁶ A kezdetben román ortográfiával írott verseit Lakatos Demeter sem vagy csak nehézkesen tudta visszaolvasni. Magyar írásjelekkel írt alkotásai esetében vizsgálat tárgyát képezi az, hogy bennük a szabófalvi nyelvjárás tükröződik, egy nyelvjárás lírai felhasználására, avagy egy (egyéni/„mesterséges”) költői nyelvezetre látunk példát.²⁷

Azok számára, akik ismerik a Szent László Társulat 19. századi működését, a korabeli Magyarország határain kívül és a Moldvában élő magyarok körében kifejtett (nemzeti) misszióját, nem szükséges bizonyítani, hogy a bő egy évszázaddal később, Csíkszeredában megalakult Domokos Pál Péter Alapítvány, majd később, a Budapesten létrehozott Keresztyszülők a Moldvai Csángómagyarokért Egyesület (KEMCSE) a Társulat méltó utódai. A 19. században megfogalmazott tervek (anyanyelvű oktatás, anyanyelvű hitélet, közművelődési feladatok ellátása, intézményépítés stb.) voltaképpen másfél évszázaddal később, a fenti szervezetek és a Magyar Állam támogatásával, az anyanyelv oktatását biztosító programok révén valósul(hat)tak meg (részben). Az eset tanulsága és üzenete számunkra az, hogy a magyarság történelmének elvarratlan szálai nem hálnak el, azokból akár több százötven év(ek) múltán is élet fakad(hat). Történelmünket a pusztulás és az újjászületés hullámai hányják-vetik és/de tisztítják, ennek tudatában pedig illő és indokolt hinni az életbe, a mindent, elmúlásunkkal minket is túlélő életünkbe. A hit ugyanis nem mond ellent a tudománynak, a jövőkutatásnak sem. A hit ellentéte a hamis hit, a tudomány ellentéte az áltudomány. A hit és a tudás párhuzamos pályákon futnak, ugyanazon cél felé. „A párhuzamosak pedig a végtelenben találkoznak. Ott és csakis ott. De ott aztán igen.”²⁸

Irodalom

Balázs Géza

2005 Anyanyelvművelés. *Valóság*, 48. 5. 83–98.

---

²⁴ [d. j.] Dsida 1935.

²⁵ Beke 1995.

²⁶ Kós Károly, idézi Keszeg Vilmos uo.

²⁷ Ahogyan ez például a klézsei Duma-István András költő esetében megfigyelhető. „Csángó költészet nincs és nem lehetséges” (Keszeg 2003). „Önmagában vett csángó irodalom nem létezik (...) csak csángó színezetű magyar irodalom” (Ferenczes István).

²⁸ Visky 2003. 79.

- Baracsi Erzsébet
2003 Mi a magyar? *Valóság* XLVI. 1. 16–25.
- Beke György
1995 *Peremvidék magyarsága. Horvátország, Szlovénia, Ausztria, Moldva*. Szenci Molnár Társaság, Budapest.
- Csinta Samu
2003 A bűnös nyelv. *Krónika*, március 14.
- Diószegi László
2010 „... nálunk most es a Templomban a nyelvünk tiltva vann.” A moldvai csángók magyar nyelvű hitéletében története és jelene. In: Háda Béla – Ligeti Dávid – Majoros István – Maruzsa Zoltán – Merényi Krisztinak (szerk.): *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves*. ELTE, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 107–125.
- [d. j.] Dsida Jenő
1935 Latiatuc feleim zutuchel "Falevelek huladoznak, det fu szél, - ura moszt éz ura holnap leik tél." *Keleti Újság*. 1935. nov. 15.
- Flessner, Bernd
2017 *Jövőkutatás. Pillantás az ismeretlenbe*. Budapest, Babilon Kiadó.
- Iancu Laura
2012 „Csak név szerint mondhatók katolikusoknak.” Adalékok a moldvai magyarok 19. századi identitásának rekonstruálásához. Szalay Olga (szerk.): *Tükörzödések. Ünnepi tanulmánykötet Domokos Mária népzene kutató-zene történetész tiszteletére*. Budapest, L'Harmattan – Könyvpont Kiadó, 313–335.
- Jankó Antal
2018 *Apa és fia. Csángómagyar paraszti önéletírások*. Babér Kiadó, Budapest.
- Keszeg Vilmos
2003 Csángó írástudók, csángó költészet. *Korunk* 9.
- Nagy Olga
1988 *Asszonyok könyve*. Népi elbeszélések. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Péntek János
2013 „Mi lesz itten velünk, ezekvel a magyarokkal?” (A moldvai magyarok nyelvi önképe az előző század ötvenes éveiből). *Székelyföld*, 17/9. 155–170.
2014 A moldvai magyarokról és a csángó elnevezésről. *Magyar Nyelv*, 2014. 110. 406–416.
- Sefket bey, Széfeddin
1941 *A hét vár országa*. Stádium Sajtóvállalat Rt., Budapest.
- Tánczos Vilmos
2011 *Madárnyelven. A moldvai csángók nyelvéről*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár
- Vincze Gábor (szerk.):
2004 Asszimiláció vagy kivándorlás? Források a moldvai magyar etnikai csoport, a csángók modern kori történelmének tanulmányozásához. Teleki László Alapítvány – Erdélyi Múzeum Egyesület, Budapest – Kolozsvár.
- Visky S. Béla
2003 *Bizalom a határon. Teológiai eszmék és tanulmányok*. Koinónia Kiadó, Kolozsvár.

Internetes források

- Beszélgetés a 60 éves Ferenczes Istvánnal. In: <http://www.transycan.net/cafe/index.php?contentid=1375&groupid=22&subgroupid=5>
Martí Zoltán: „Ami eddig SC-FI volt, az valóság lesz!” Interjú Kiss Ulrich atyával. In: <https://777blog.hu/2018/10/05/ami-eddig-sc-fi-volt-az-valosag-lesz-interju-kiss-ulrich-atyaval/>